

Juhász Zoltán

Jogszociológiai Tanszék

Témavezető: Fleck Zoltán

FÜGGETLENSÉG ÉS KONTROLL. A BÍRÓSÁGOK ÉS AZ OMBUDSMANOK KAPCSOLATA JOGSZOCIOLÓGIAI NÉZŐPONTBÓL

Bevezető – A bíróság fogalma

Célom feltárni és elemezni azokat a problémákat, amelyek a bírói hatalom kontrolljával, átláthatóságának, ellenőrizhetőségének kérdéskörével függenek össze.

Előljáróban szükségesnek látom egy általános jellegű meghatározását adni a bíróság fogalmának, amely Theodor Becker klasszikus definíciója szerint olyan ember vagy emberek csoportja, aki(k) a jogvita eldöntése feletti hatalommal van(nak) felruházva. Aki(k) előtt a felek vagy képviselőik előadják a vita tényeit és jogszabályokban, alkotmányban, precedensekben kifejezett normatív érveiket, amely szabályok a döntés kialakításának normatív bázisul szolgálnak. A döntéshozók úgy gondolják magukról, és ennek megfelelően is cselekszenek, hogy meg kell hallgatniuk a tények előadását és alkalmazniuk kell a normákat pártatlanul, objektív módon és független testületként.¹

A materiális értelemben vett demokratikus jogállammal szemben támasztott egyik fő követelmény a független és pártatlan bíráskodás, amely a jogosultságok érvényesítésének „rendes” útja, s amely az alapvető jogok védelmének kiemelkedően fontos garanciáját jelenti. A 21. század elején nem beszélhetünk demokratikus jogállamról ott, ahol a bírói függetlenség nem biztosított. Miért tekintem mégis középponti kérdésnek a bírói hatalom kontrollját? Azért, mert a demokratikus jogállam eszméje, gyakorlati működése és az ésszerűség is megköveteli, hogy a társadalomban hatalommal bíró intézmények (e fogalom jelentésébe beleértve ebben az esetben jogi, szervezeti és kulturális tényezőket) valamilyen formában kölcsönös ellenőrzést gyakorolhassanak egymás irányában, illetve legyenek olyan szabályok, eljárások, amelyek a kontrollt biztosítják.² Ez a követelmény nem mellőzhető a bírósággal összefüggésben sem. A bírói függetlenség valóban kiemelkedő fontosságú jogállami alapelv, azonban ez nem jelenti az ellenőrizhetőség, átlát-

¹ Idézi FLECK Zoltán: *Jogállam és igazságszolgáltatás a változó világban*. Pallas Páholy-Gondolat Kiadó, Budapest, 2008, 116. o.

² A hatalommegosztás témájáról részletesen l. pl. SÁRI János: *A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme*, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája. Osiris Kiadó, Budapest 1995, 254 o.

hatóság követelményének feladását e hatalmi ággal szemben, csupán sajátos technikák, eljárások igénybevételének szükségességét. Éppen a bírói hatalmi ág különleges jellemzői követelik meg, hogy a kontrollmechanizmusok is ezekhez a jellemzőkhöz igazodóak legyenek. Az ombudsman típusú intézmények ilyen speciális kontrollt jelenthetnek, az európai országok egy részében pedig már el is látnak ilyen funkciókat.

Bírói függetlenség versus kontroll

A bírói hatalmi ág természetének egyik lényeges, ha nem leglényegesebb jellemzője demokratikus jogállamban a bírói függetlenség, amelynek két oldala van: a külső és a belső befolyástól való függetlenség. A külső befolyástól való függetlenség alatt az értendő, hogy a bíróságnak (mint szervezetnek) függetlennek kell lennie bármilyen külső szervezettől, beleértve a törvényhozást, a kormányzatot, a politikai pártokat, más jogászai szakmákat, a sajtót, a civil társadalmat, a peres feleket, vagy bármilyen más „bírószágon kívül lévő erőt, amely megsértheti a bíróság vagy a bíró autonómiáját”.³ A belső függetlenség azt jelenti, hogy a bírácoknak függetlennek kell lenniük kollégáiktól is, beleértve a horizontális vagy vertikális hierarchiában elhelyezkedő felettesüket.⁴ Azonban teljes függetlenségről valójában nem beszélhetünk, hanem csupán a többi hatalmi ághoz fűződő speciális viszonyról, hiszen nem légtüres térben működik a bírósági szervezet és ítélkezik a bíró. Sőt, a később kifejtettek alapján éppenséggel kívánatos, hogy a bírói hatalmi ág vonatkozásában is létezzen az „ellensúly” valamilyen formája.

Történelmi szempontból tekintve a bírói hatalom függetlensége egyébként nem volt magától értetődő. A bíraskodás iránti igény a társadalomban megjelenő konfliktusok társadalmi integrációt biztosító feloldásának kívánalmával áll összefüggésben. Az egyéni igényérvényesítés, az önhatalom, a bosszú korlátozásával képes biztosítani a kialakuló államhatalom társadalmi integrációt, így lesz a kezdetben talán valóban a felek által önkéntesen elfogadott független és pártatlan döntőbíróból az államhatalom képviselője, aki lehet ugyan a vitatkozó felek ügyében pártatlan, azonban az államhatalom integráns része, kezdetben pedig szervezetileg sem független az állam többi hatalomgyakorló szervétől, inkább sajátos funkciómegosztásról, a hatáskörök felosztásáról beszélhetünk.⁵ Meglepően jól ábrázolja ennek

³ Peter H. RUSSEL – David M. O'BRIAN (eds.): *Judicial Independence in the Age of Democracy. Critical Perspectives from around the World*. University Press of Virginia, Charlottesville, Virginia and London 2001, 11. o.

⁴ Bangalore Principles of Judicial Conduct 2002. (http://www.ajs.org/ethics/pdfs/Bangalore_principles.pdf) és az Alkotmánybíróság 38/1993. (VI. 11.) AB hat.

⁵ A jogélet „bölcsőjét” jelentő római jogra nézve I. FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és institúciói*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996, 151-166. o., a magyar jogtörténetre nézve I. ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest 2000, 140-146. o. és 258-263. o.

a folyamatnak lehetséges archaikus lefolyását Marton Géza a római jogi felelősség-fogalom fejlődésének vázolásakor.⁶

Ugyancsak érdemes emlékeztetni arra, hogy a középkori jogrendszer lényegi jellemzője volt a bírói fórumrendszer összefonódása a politikai és társadalmi pozíciókkal, a középkori társadalom sajátos hierarchiájával. Bár korunkból visszatekintve viszonyulhatunk negatívan ezekhez a jelenségekhez, azonban a korabeli jogrendszert és jogi gondolkodást egészen más feltételek határozták meg, mint a ma ismert jogot. Másképpen fogalmazva: a racionalitás más mércéje érvényesült.⁷ A modern jog kritériumai nem kérhetőek számon ezen a korszakon, a modern jog sajátosságai ugyanis, „amelyek ebben a tekintetben (tehát például a bírói függetlenség vonatkozásában) olyan szembeötlőek, alapvetően a szuverenitás és a legitimitás olyan felfogásain, diskurzusain alapulnak, amelyek a középkorban még jobbára ismeretlenek voltak vagy nem gyakoroltak érdemi befolyást.”⁸

A hatalomról, államról és emberről alkotott felfogás megváltozására volt szükség ahhoz, hogy a jog szerepe és értelme is megváltozzon. A kialakuló polgári társadalomban az ennek keretét adó állam szerepe is átalakulóban volt. Ezt jelezte a bírói hatalom szervezeti elválasztása a közigazgatástól, amely Magyarországon a kiegyezést követően az 1869. évi IV. törvénycikkkel történt meg. A II. világháború után a nyugat-európai, majd 1989-et követően a kelet-európai államok „fejlődése” és az Európai Unió formálódása is immáron egyértelműen a demokratikus jogállami követelmények érvényesülése jegyében történt (már csak a negatív történelmi tapasztalatok miatt is). Ekkor válik kimagaslóan fontossá, a jogállami garancia-rendszer egyik sarokkövévé a bírói függetlenség alapelve.⁹

A világ országaiban lezajlott demokratizálódási folyamatok során, a jogállamok kiépítésének idején a bírói függetlenség intézményeinek jelentős garanciális és szimbolikus szerep jutott. A bírói függetlenség értelme, hogy a jogi jellegű viták feloldása és a jogosultságok védelme pártatlan és a hatalmi befolyásoktól védett döntéshozó által történjen, mert így van esélye annak, hogy a jogszabályoknak megfelelő döntés szülessen akkor is, ha a polgárok jogosultságaik és kötelezettségeik kapcsán valamilyen (politikai, gazdasági, stb.) hatalmi tényezővel kerülnek szembe.¹⁰ Paradox módon azonban, mivel egy bonyolult hatalommegosztási rendszerbe illeszkedik a bíróság és ebben a közegben működik, nem maradhat teljesen független a külső hatásoktól, sőt bizonyos alkalmazkodási képességet is fel kell mutatnia, kívánatos, hogy a társadalmi változásokra is képes legyen reagálni. Ugyanakkor a bíróság működéséhez kapcsolódó eljárási alapelvek sérelmet szenvedhetnek a szervezeti működés által generált hibák vagy a szervezeti önérdék

⁶ MARTON Géza: A polgári jogi felelősség. TRIORG Kft., Budapest 1992, 36-42. o.

⁷ BÓDIG Mátyás: A jogalkotás jogelméleti problémája. In: SZABÓ Miklós (szerk.): Jogbölcseleti előadások. Bíbor Kiadó, Miskolc 1998, 113-115. o.

⁸ BÓDIG: i.m. 114. o.

⁹ KULCSÁR Kálmán: Jogszociológia. Kulturtrade Kiadó, Budapest. 1997, 274-275. o.

¹⁰ FLECK: i.m. 108. o.

érvényesülése miatt is. Ilyenkor éppen maga a bírósági szervezet, illetve a szervezetet alkotó személyek sértik meg az alapvető eljárási garanciákat biztosító szabályokat.

A 20. század második felétől kezdve megfigyelhető a bírói hatalom expanziója (a bírói hatalom több területen is kiemelt jelentőséghez jut, részben végső garancia lesz, részben politikai jellegű ügyeket terelnek bírói útra, a bíróság akarva-akaratlanul politikai jellegű ügyekben kényszerül döntést hozni, a bíróság politikaformálónak válhat).¹¹ Mindez azzal jár, hogy előtérbe kerül az átláthatóság/hatékonyaság követelménye, és ezzel is összefüggésben folyamatosan napirenden van az a kérdéskör, hogy a bírósági szervezethez forduló felek jogainak, a bírósági eljárás jogállami garanciális alapelveinek (tisztességes eljáráshoz való jog) megfelelő érvényesülése biztosított-e. Magától értetődik, hogy a bevezetni próbált kontrollmechanizmusokkal kapcsolatosan felmerül a bírói függetlenség alapelveivel való összeütközés érzékeny problémája is.

A bírósági szervezet működését vizsgálni lehet tehát abból a szempontból, hogy milyen diszfunkciókat okoz, garantálja-e megfelelően a szervezettel szemben megfogalmazott alapvető követelmények érvényesülését (ezek az igazságszolgáltatással szemben megfogalmazott alkotmányos alapelvek tulajdonképpen, beleértve a jogvita ésszerű időn belül történő elbírálásának kívánalmát). A tapasztalatok azt mutatják, hogy önmagában a bírói hatalmi ágon belül, bár más fórum előtt igénybe vehető jogorvoslati rendszer nem feltétlenül alkalmas a szervezetben megjelenő rendszerszintű hibák orvoslására.¹²

Másrészt figyelembe kell venni a hatékonyság és átláthatóság követelményét, amelyek együttesen érvényesülhetnek, ugyanis, ha egy szervezet nem átlátható, nem vizsgálható át, akkor nem lehet képet alkotni a hatékonyságáról. Az 1990-es évek közepétől megjelenő „new public management” irányzat eszméi új kihívást jelentettek az európai országok bírósági rendszerei számára, elvárásként jelent meg a bírósági szervezetekkel szemben is, hogy egyszerre növeljék hatékonyságukat, a nyújtott „szolgáltatások” színvonalát és az átláthatóságot, hasonlóan a közzsféra más szereplőihöz. A hatékonyság és az átláthatóság növelése érdekében számos program, intézkedés bevezetésével próbálkoznak Európa-szerte, ennek során merev határként jelentkezik a bírói függetlenség elve, amely az érintett bírák legkíméletlenebb ellenérve is e hatékonyságnövelést célzó programokkal szemben.¹³ A legtermékenyebbnek a finn ún. „kooperatív” kísérlet tűnik, amely a különböző szakemberek (bírák, más jogászai szakmák képviselői, különböző szakértők) együttműködésére, a bírói szervezeten belüli rendszeres információcserére, ennek

¹¹ A bírói hatalom növekedésének természetéről l. FLECK: i.m. 132-154. o.

¹² A magyar bírósági szervezet szervezetszociológiai vizsgálatára nézve l. FLECK Zoltán: *Bíróságok mérlegen. Igazságszolgáltatásunk újabb tíz éve.* Pallas Kiadó, Budapest, 2008, 361 o.

¹³ Francesco CONTINI – Richard MOHR: *Reconciling independence and accountability in judicial systems.* *Utrecht Law Review* volume 3, issue 2. (December) 2007, 26-43. o. és F. ROZSNYAI Krisztina: *Függetlenül hatékony bíróságok.* In: *Jogi tanulmányok 2004.* ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest 2004, 151-176. o.

keretében a „legjobb gyakorlatok” ismertetésére épül egy ebből a célból létrehozott bizottság keretei között. A rendszer részét képezi a folyamatos minőségi monitoring, valamint az így leszűrt tapasztalatok visszacsatolása, az erőforrások ezek alapján történő elosztása.¹⁴ Azonban egy ilyen megoldáshoz szükséges az is, hogy megfelelő beállítódásokkal, értékrendszerrel rendelkezzenek a szervezetet alkotó személyek, azaz a bírák. Ennek a programnak az egyik célja éppen az, hogy az érintett személyeket bevonja az ellenőrzési és a minőség javítására irányuló folyamatba, annak aktív részeseivé tegye, anélkül, hogy a bírói pártatlanság sérelmet szenvedne. Egy ilyen megoldás képes az ügyfelek jogait sértő negatív gyakorlatok kiküszöbölésére is.

A függetlenség és pártatlanság elve benne foglaltatik a bíraskodással szemben támasztott alapvető alkotmányos követelményekben. Egyrészt figyelemmel kell lenni az ítélkező bíró más bíróktól és a bírósági vezetőktől való függetlenségére, valamint a bíróságok igazgatásának modelljére. Másrészt felmerül a kérdés, hogy a sajátos kontroll az átláthatóság, hatékonyság és a bírósággal szemben megfogalmazott garanciális alapelvek biztosítása érdekében, milyen módon egyeztethető össze a függetlenség követelményével. Álláspontom szerint a bírói függetlenség alapelve nem zárja ki a hatalommegosztás rendszerébe illeszkedő kontrollmechanizmusok működését, sőt, ezek éppenséggel a belső – néhány esetben talán a külső – függetlenség garantálását is előmozdíthatják. A bírói szervezet működése során felmerülő diszfunkciók feltárása érdekében létrehozott kontrollmechanizmusok nem jelenthetnek közvetlen beavatkozást valamelyik fél érdekében az egyedi ügyek eldöntésébe, azonban rendszerszinten mindenképpen szükséges kiépítésük.

A továbbiakban egy olyan kontrollmechanizmust szeretnék bemutatni, amely már működik több országban, és amely a jövőben egyre inkább közreműködhet a bíróságok átláthatóságának megteremtésében, ez pedig az ombudsman típusú intézmények bíróságokat érintő tevékenysége.

Az ombudsman típusú intézmények lehetséges szerepe a bíróságok átláthatóságának megteremtésében

A magyar jogrendszerben irányadó elvi állásponttal és gyakorlati megközelítéssel némileg ellentétesnek látszik az ombudsman típusú intézményeknek az alcímben írt szerepkörben való funkcionálása, azonban valójában nincs szó valamilyenféle „szentségtörésről”, ez a következőkből remélhetőleg világosan ki fog tűnni.

Az ombudsman típusú intézmények konkrét megjelenése és működése a különböző országokban eltérő. Ezért igen nehéz egy általános definíciót alkotni. E helyen nem áll szándékomban a különböző fogalomalkotási kísérleteket bemutatni, csak röviden utalok egy széles körben alkalmazott és nemzetközileg elfogadott

¹⁴ CONTINI – MOHR: i.m. 40-42. o.

klasszikus definícióra, amelyet az elmúlt évtizedek fejlődése alapján kiegészíttek néhány gondolattal. A szóban forgó fogalom meghatározás az International Bar Association 1974-es határozatában található. Eszerint az ombudsman típusú intézmény: „Az alkotmány vagy a törvényhozás/parlament aktusa által létrehozott hivatal, amelyet egy független, magas beosztású tisztségviselő vezet, aki a törvényhozásnak/parlamentnek felelős, továbbá aki fogadja a sérelmet szenvedett személyeknek a kormányzati hivatalok, tisztségviselők és alkalmazottak elleni panaszait, és aki saját kezdeményezése alapján is eljárhat, valamint akinek joga van vizsgálatot folytatni, korrekciós intézkedéseket javasolni és jelentéseket kiadni.”¹⁵

Az ombudsman típusú intézmények elmúlt évtizedekben történő gyors elterjedése azonban számos eltérő megoldást eredményezett a gyakorlatban, miközben az ombudsmanok által ellátott funkciók száma is gyarapodott.¹⁶ Mindezek miatt az előzőekben idézett definíció is kiegészítésre szorul. Témám szempontjából itt most csak két megjegyzést teszek. Először meg kell említenem, hogy megjelentek a végrehajtó hatalom rendszerébe integrált ombudsman típusú intézmények (amikor a kormány, minisztérium, helyi önkormányzat választ vagy nevez ki ombudsmant), ilyen például Magyarországon az oktatási jogok biztosa.¹⁷ Másodszor, és témám szempontjából ez a fontosabb, beszélhetünk úgynevezett intézményi ombudsmanokról, akik egy adott intézmény (és annak szervezete) keretébe integrálódva végznek sajátos ombudsman-jellegű tevékenységet, ilyen megoldással élnek magáncégek is.¹⁸ Az Amerikai Egyesült Államokban már számottevő múltra tekinthet vissza ez a típus, és egyre inkább terjedőben van, olyannyira, hogy a bírósági rendszerben is megjelentek az ombudsmanok. Feladatuk – anélkül, hogy az egyes ügyek érdemi eldöntését befolyásolnák – tájékoztatást adni a hozzájuk fordulóknak a bíróság működéséről, kivizsgálni a benyújtott panaszokat, egyfajta mediátorként fellépni, összességében a bíróságot közelebb vinni a bíróság működésével érintett közösséghez.¹⁹ Ezekben az esetekben nyilván hiányzik a klasszikusnak tekintett ombudsman-modell egyik lényegi ismérve, a sajátos értelemben felfogott függetlenség, illetve az utóbbi esetben a szervezetenkívüliség is. Ez azonban önmagában nem zárja ki, hogy a bírósági szervezeten belül működő ombudsman típusú intézmény szerepet játsszon a bíróság átláthatóságának megteremtésében.

¹⁵ Ombudsman Committee, International Bar Association Resolution (Vancouver: International Bar Association, 1974.), idézi pl.: Linda C. REIF: *The Ombudsman, Good Governance and the International Human Rights System*. Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands 2004, 2-3. o.

¹⁶ Az intézmény terjedéséről és differenciálódásáról l. Roy GREGORY – Philip GIDDINGS: *The Ombudsman Institution: Growth and Development*. In: Roy GREGORY – Philip GIDDINGS (ed.): *Righting Wrongs. The Ombudsman in Six Continents*. IOS Press, The Netherlands, 2000, 1-18. o.

¹⁷ L. ehhez VARGA Zs. András: *Ombudsmanok Magyarországon*. Rejtjel Kiadó, Budapest 2004, 177-187. o.

¹⁸ Részletes tipizálás található itt: GREGORY – GIDDINGS: i.m. 8-10. o.

¹⁹ Michele BERTRAN: *Judiciary Ombudsman: Solving Problems in the Courts*. Fordham Urban Law Journal volume 29. issue 5. (June) 2002, 2099-2116. o.

A következőkben – terjedelmi korlátok miatt – csak az európai országok tekintetében fogom vázlatosan megvizsgálni a bíróságok vonatkozásában fennálló ombudsmeni hatásköröket a rendelkezésre álló szakirodalom alapján.

Az európai ombudsmeni intézményekre vonatkozó legfrissebb összehasonlító elemzés első pillantásra azt mutatja, hogy még azokban az országokban is, ahol az ombudsmannak van valamilyen mértékű hatásköre a bíróságokkal összefüggésben, az ítélkezés vonatkozásában az ombudsmeni hatáskör a legszigorúbb korlátokba ütközik. Ez a hatáskörkorlátozás történelmileg nem tekinthető az eredeti svéd- finn modellbe illeszthetőnek, inkább abba a fejlődési vonalba helyezhető, mely az első dániai ombudsmeni intézmény megjelenésével vette kezdetét, itt ugyanis a hangsúlyt az állami adminisztráció, a közigazgatás kontrolljára helyezték.²⁰ Ugyanakkor a kép összetettebb, ha a részleteket is megvizsgáljuk. Az összehasonlító elemzések alapján a bíróság felé fennálló hatáskörökre tekintettel több csoportba sorolhatjuk azokat az európai nemzeti ombudsmeni intézményeket, amelyek esetében valamilyen jellegű hatáskör létezik a bíróságok felé.

Az egyik csoportba tartoznak azok az országok, ahol széles körű kontrollt gyakorolhat az ombudsman a bíróságok felett. Ebbe a csoportba tartozik Svédország, Finnország és Lengyelország. Svédországban és Finnországban elméletileg ugyanolyan elismert az ombudsmanok vizsgálati hatásköre a bíróságok felett, mint a közigazgatás tekintetében. Vizsgálatuk során arra is fel van jogosítva, hogy felvegyék a személyes kapcsolatot a bírakkal, információkat gyűjtsenek a bírósági eljárással összefüggésben, amennyiben a bíróságok nem működnek együtt, büntetés kiszabására is sor kerülhet velük szemben. Nem utasíthatják természetesen a bírákat az ombudsmanok, azonban ajánlást tehetnek közé, amelyben megfogalmazhatják kritikájukat. Más európai országokhoz képest ez valóban igen széleskörű jogosítványokat jelent. Ennek eredete az az időszak, amikor a bíróságok függetlensége teljes mértékben még nem alakult ki, illetve alkotmányos alapelveként még nem volt olyan mértékben elfogadott a bírói függetlenség, mint napjainkban. Svédországban a királyi hatalmat testesítették meg a király nevében ítélkező bírák, így az ombudsman bírák felett biztosított hatáskörével a királyi hatalmat kívánták eredetileg ellensúlyozni. A gyakorlatban azonban ezekben az országokban is figyelembe veszik már a bírói függetlenség érvényesüléséhez fűződő érdeket, így az ombudsmanok megszorítóan értelmezik a bíróságok felé fennálló hatáskörüket, általában az eljárási és adminisztratív hibák vizsgálatára korlátozzák azt. Lengyelországban is ez a helyzet, ahol a bírácoknak például eleve nincs válaszadási kötelezettsége az ombudsmeni megkeresésekre.²¹

²⁰ Gabriele KUCSKO-STADLMAYER: The Legal Structures of Ombudsman-Institutions in Europe-Legal Comparative Analysis. In: Gabriele KUCSKO-STADLMAYER (ed.): European Ombudsman-Institutions. A comparative legal analysis regarding the multifaceted realisation of an idea. Springer-Verlag/Wien, Austria 2008, 25-26. o.

²¹ KUCSKO-STADLMAYER: i.m. 26-27. o.

Ezt az önkorlátozó hozzáállást tükrözte a svéd ombudsman megnyilatkozása, aki egy nemzetközi fórumon elhangzott előadásában a bírói függetlenség tiszteletben tartásának fontosságát és saját hatáskörének bíróságok vonatkozásában való önkéntes korlátozását hangsúlyozta.²² Mégis némileg ezzel ellentétes irányba mutattak az ugyanebben az előadásban felhozott példák. Így a svéd ombudsman kifogásokat fogalmazott meg a bírói eljárással összefüggésben, amikor a bíróság csak az ügyben keletkezett iratok alapján hosszabbította meg egy terhelt előzetes letartóztatását, a szóbeli meghallgatást pedig elmulasztotta. Kényes ügy volt, amikor az egyik svéd bíróság vezetője úgy vélte, hogy egy bizonyos ügyvéd alkalmatlan a kirendelt védői feladatok ellátására, ezért informális módon arra utasította a bírákat, hogy az adott ügyvédet ne rendeljék ki védőnek, csak akkor, ha azt a terhelt kifejezetten kéri. A svéd ombudsman kritizálta ezt az eljárást két okból is: egyrészt a döntés inkonzisztens, mert ha az ügyvéd alkalmatlan, akkor a terhelt kérelmére sem lenne szabad kirendelni, másrészt ilyen döntést, amely tulajdonképpen egy személyt akadályoz hivatása gyakorlásában, nem lehetséges informális, belső döntésként meghozni, amely ellen nincs jogorvoslat sem biztosítva. Ebben az ügyben a svéd ombudsman javaslatot fogalmazott meg a büntetőeljárás törvény ilyen esetekben alkalmazandó nem egyértelmű rendelkezésének módosítására is. Ez a szakasz ugyanis, a Legfelső Bíróság szűkítő értelmezésére is tekintettel, megakadályozta, hogy valamely ügyvéd alkalmatlanságát a kirendelt védői pozícióra ki lehessen mondani olyan eljárás keretében, amely kielégíti az alkotmányos követelményeket. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a svéd ombudsman tartózkodik a bíróság tényállás megállapításával összefüggő és az anyagi jogi rendelkezéseket értelmező munkájának vizsgálatától, csak eljárásjogi és igazságügyi adminisztrációval összefüggő kérdésekre koncentrál.²³ Így a bírói függetlenség és pártatlanság lényegében nem érintett, míg az eljárási garanciák érvényesülésének kontrollja megvalósulhat. Itt kell megjegyezni azt is, hogy a svéd ombudsman a bírói döntések felülvizsgálatát a magasabb szintű bíróságnál kezdeményezheti.²⁴

Egy másik csoportba sorolhatók azok a jogrendszerek, ahol az ombudsmanoknak kisebb és részleges hatáskörük van a bíróságok ellenőrzésére. Egyes elemzések szerint ez a megközelítés – szemben az ilyen hatáskört teljesen kizáró jogrendszerekkel – azokra az ombudsman-modellekre jellemző, ahol az ombudsmani kontroll nem annyira a közigazgatás „maladministration” jellegű hibáinak felderítését célozza, hanem inkább az emberi jogok általánosabb védelmét. Általában véve az

²² Mats MELIN (Chief Parliamentary Ombudsman of Sweden): About the relationship between ombudsmen and the courts. In: Jean-Paul DELEVOYE – P. Nikiforos DIAMANDOUROS (ed.): Rethinking good administration in the European Union. Sixth Seminar of the National Ombudsmen of EU Member States and Candidate Countries. Strasbourg, 14-16 October 2007. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2008, 38-40. o.

²³ MELIN: i.m. 38-39. o.

²⁴ MAJTÉNYI László: Ombudsman. Állampolgári Jogok Biztosa. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1992, 34. o.

ilyen megoldást követő modellek olyan szabályozást próbálnak megvalósítani, mely képes ellensúlyozni a bíróságok által elkövetett emberi jogi jogsértéseket, de egyúttal számításba veszi a bírói függetlenség követelményét is. Szlovéniában például az ombudsman fel van jogosítva arra, hogy a bírósági eljárás „jogellenes késedelme” vagy „nyilvánvaló hatáskörsértés” esetén fellépjen. Bosznia-Hercegovinában az ombudsman hatáskörrel rendelkezik arra, hogy folyamatban lévő bírósági eljárásba beavatkozzon, ha úgy véli, hogy a fellépés szükséges feladatai teljesítéséhez. Meg kell azonban jegyezni, hogy a gyakorlatban a bosznia-hercegovinai ombudsman csak igen visszafogottan él ezzel a hatáskörével. Montenegróban csak akkor léphet fel egy folyamatban lévő bírósági eljárással összefüggésben az ombudsman, ha késedelem vagy az „eljárási szabályok nyilvánvaló megsértése” fordult elő, illetve amikor a bírósági döntést nem sikerül végrehajtatni. Szlovákiában a hatályos szabályozás nem teljesen világos ebben a tekintetben, de a jogirodalmi álláspont elméletileg elfogadja a lehetőségét az „igazságügyi adminisztráció” ombudsmani ellenőrzésének.²⁵ Még a hatalommegosztás elvét hagyományosan mereven értelmező francia jogrendszerben is lehetősége van az ombudsmannak bizonyos korlátozott mértékig vizsgálni a bírósági ítéletek végrehajtásával összefüggő kérdéseket, bár kétségtelen, hogy ez leginkább az ítéletek közigazgatási szervek által való végrehajtásának kontrolljára terjed ki.²⁶

Az összehasonlítás alapján megállapítható, hogy bár igen eltérő mértékű és jellegű, de kifejezetten az igazságügyi adminisztrációt (melyet elméletileg elkülönítene az ítélkező tevékenységtől) érintő valamilyen jogosítvánnyal számos európai országban rendelkezik az ombudsman. Ez lehet a jelzés lehetősége az igazságügyi adminisztrációt vezető szervezet felé vagy eljárás-kezdeményezési jogosultság, esetleg ajánlás megfogalmazásának joga.²⁷

Erre lehet példa a luxemburgi ombudsman megközelítése, aki szerint különbséget kell tenni „Justice”, azaz az igazságszolgáltatási rendszer által nyújtott független „szolgáltatás” és a „judicial administration” azaz az igazságügyi adminisztráció között. Ez utóbbi alatt értendő szerinte minden olyan adminisztratív mechanizmus működése, amely a bírói döntést megelőzi vagy követi. Ezek szerint, bár a luxemburgi ombudsmant nem illeti meg az a jog, hogy a „Justice” értelemben funkcionáló bíróságokat vizsgálja, mégis rendelkezik hatáskörrel arra, hogy az igazságügyi adminisztráció hibái miatt eljárjon. Ezek közül kiemelkednek a bírósági eljárások elhúzódását okozó hibák, mivel az eljárási késedelem a fő ok, ami miatt a bírósági eljárásban érintett felek az ombudsmanhoz fordulnak. Ezekre az ügyekre nézve a luxemburgi ombudsman megállapította hatáskörét, feltéve, hogy az eljárás késedelme nem valamilyen bírósági döntésre vezethető vissza, mely esetben kizárt a vizsgálat lehetősége. Különösen fontosnak tartja az ombudsmani fellépést büntető-

²⁵ KUCSKO-STADLMAYER: i.m. 27-28. o.

²⁶ Monique PAUTI: The Ombudsman in France. In: Roy GREGORY – Philip GIDDINGS (ed.): Righting Wrongs. The Ombudsman in Six Continents. IOS Press, The Netherlands 2000, 181. o.

²⁷ KUCSKO-STADLMAYER: i.m. 28-30. o.

ügyekben, például, ha az ügyészség, a nyomozási bíró vagy a bíróság előtt ésszerűtlenül hosszú időt vesz igénybe az eljárás. Ugyancsak sok panasz tárgya áll összefüggésben a bírósági döntések kikényszerítésével, különösen a végrehajtók eljárásával. Érdemes megjegyezni, hogy a luxemburgi ombudsman megfogalmazott egy ajánlást is a „Legfelső Igazságügyi Tanács” felállítására, amely külső kontrollként működne az előzőekben ismertetettek szerinti értelemben felfogott igazságügyi adminisztráció felett. Ennek az ajánlásnak a kibocsátását ösztönözhetette az is, hogy a bíróságok sokszor nem megfelelően együttműködőek, mivel gyakran elutasítják a kifejtett ombudsmani felfogáson alapuló eljárások lehetőségét is.²⁸

Természetesen több olyan ország van Európában, ahol az ombudsman hatásköre teljes mértékben kizárt a bíróságok irányában. Az alapul vett összehasonlító elemzés huszonkettő ilyen jogrendszerrel említ, míg ezzel szemben huszonkilenc olyat, ahol van valamilyen vizsgálati lehetősége a bíróságokkal kapcsolatosan az ombudsmanoknak, igaz csak kettő ország van (Svédország és Finnország), ahol ez a hatáskör elméletileg korlátlan, nincs különbség a bíróságok és az egyéb szervek (például közigazgatási szervek) ombudsmani kontrollja között.²⁹ Azonban e két országban az ombudsmanok bizonyos fokig maguk korlátozzák hatáskörüket a bíróságok tekintetében, ahogy erre már utaltam.

Magyarországon az Alkotmánybíróság amellett foglalt állást, hogy a bíróságok semmiképpen nem tartozhatnak az ombudsmanok vizsgálati hatáskörébe. Utalt a testület arra is, hogy az ombudsmanok és a bíróságok kapcsolatának szabályozásakor a törvényhozó a nemzetközi jogéletben uralkodónak mondható szabályozási mintát követte, amely szerint csak Svédországban, valamint a svéd mintát követő korszakú államokban terjed ki a parlamenti biztosok hatásköre bizonyos körben a bíróságokra is, a többségi megoldás a magyarhoz hasonlatos.³⁰ Ahogy láthattuk ennél bonyolultabban alakult a bíróságok és ombudsmanok kapcsolata Európában. Másrészt a magyar általános hatáskörű ombudsman 2001 óta vizsgálhatja a végrehajtókat.³¹ Tehát rendelkezik jogi felhatalmazottsággal a tágabb értelemben vett

²⁸ March FISCHBACH (National Ombudsman of Luxembourg): About the relationship between ombudsmen and the courts. In: Jean-Paul DELEVOYE – P. NIKIFOROS DIAMANDOUROS (ed.): Rethinking good administration in the European Union. Sixth Seminar of the National Ombudsmen of EU Member States and Candidate Countries. Strasbourg, 14-16 October 2007, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2008, 41-42. o.

²⁹ Az adatok forrása Gabriele KUCSKO-STADLMAYER (ed.): European Ombudsman-Institutions. A comparative legal analysis regarding the multifaceted realisation of an idea. Springer-Verlag/Wien, Austria 2008, 500. és 501. o. Itt Lengyelország nem szerepel, mivel az adatok az érintett ombudsmani intézmények kérdőíves megkeresésén alapulnak, és a lengyel ombudsman abba a csoportba sorolta magát, melybe az igazságügyi adminisztrációt ellenőrző ombudsmani intézmények tartoznak, azaz akik esetében teljes körű kontrollról nem beszélhetünk.

³⁰ Az Alkotmánybíróság 17/1994. (III. 29.) AB hat.

³¹ Az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról szóló 1993. évi LIII. törvény (Obtv.) 29. § (1) bekezdésének j) pontja alapján, amely 2001. december 20. óta van hatályban

bírószági rendszer egy lényeges szeletének kontrolljára.³² A bírósági ítéletek végrehajtása fontos a bírósági rendszer egésze szempontjából, hiszen egy olyan jogrendszerben, ahol a jogviták eldöntésére felhatalmazott állami intézmények döntéseit nem lehet kikényszeríteni, súlyosan sérül az alkotmányosság követelménye, végső soron a jogállam.³³ Ugyanakkor a végrehajtás folyamán az adós jogainak korlátozása, bizonyos esetekben tulajdonjogának teljes elvonása történik meg, így az alapvető garanciális jogok és alapelvek biztosítása kiemelten fontos, mint például a jogorvoslathoz való jog vagy az arányosság és fokozatosság alapelve,³⁴ ami tulajdonképpen a tisztességes eljáráshoz való jog megnyilvánulása a végrehajtási eljárásban.

Nem tanulság nélkül való megvizsgálni a magyar ombudsman bírósági végrehajtókat érintő gyakorlatát az alábbiakban.³⁵

Kezdetben éppen az okozott alapvető jogokkal összefüggő visszásságot, hogy a végrehajtók nem fogadták el az ombudsmani hatáskör rájuk való kiterjesztését, és nem adtak választ az ombudsman megkereséseire, akadályozták eljárását.³⁶ Ezekkel az ügyekkel kapcsolatosan a Magyar Bírósági Végrehajtói Kamarának (a továbbiakban: Kamara)³⁷ és az igazságügyért felelős miniszternek kellett fellépnie. A későbbiekben ez a probléma többé-kevésbé megoldódott, mivel a megkeresett végrehajtók döntő többségükben már eleget tettek válaszáadási kötelezettségüknek. Mindennek ellenére később is előfordult, hogy egy-két végrehajtó nem követte ezt a jogszerű gyakorlatot, ilyenkor a Kamara és a miniszter segítségére volt szükség.³⁸

A Kamara erős érdekvédő szerepet lát el a végrehajtók tekintetében, így a végrehajtók elleni etikai panaszokat kivizsgáló feladata ellentétbe került érdekvédő szerepével. A Kamara kezdeti erős ellenállása az ombudsman hatáskörének végrehajtókra való kiterjesztése ellen egyértelműen ennek az érdekvédő funkciónak az erősségét mutatta, amelyet csak hosszabb egyeztetés, és az ombudsmani gyakorlat kibontakozása tudott egyfajta konszolidáltabb együttműködésre változtatni.

Ami a végrehajtók ellen benyújtott panaszok kamarai kivizsgálását illeti, a magyar ombudsmannak itt nem sikerült keresztülvinnie a jelentésében megfogalmazott ajánlását, mely lényegében a jogállami elveknek megfelelő etikai eljárás megteremtését célozta.³⁹

Magyarországon is kiemelkedő probléma az eljárások elhúzódása, ez igaz a bírósági végrehajtási eljárásokra nézve is, ahogy az eredménytelen végrehajtások, azaz a bírósági ítéletek végrehajtásának elmaradása is gondot okoz. Az ebben a tárgyban

³² A bírósági végrehajtásról szóló 1994. évi LIII. törvény (Vht.) 225. § (2) bekezdése szerint a végrehajtó eljárása – mint polgári nemperes eljárás – a bíróság eljárásával azonos

³³ Az Alkotmánybíróság 46/1991. (IX. 10.) AB hat.

³⁴ Vht. 7. §

³⁵ A hivatkozott ombudsmani jelentések hozzáférhetőek a magyar ombudsman www.obh.hu címen elérhető weboldalán

³⁶ Lásd például: OBH 6641/2001., OBH 3274/2003., OBH 4063/2003.

³⁷ Az önálló bírósági végrehajtókat tömörítő, kötelező tagság alapján működő köztestület

³⁸ Ld. például: OBH 3484/2005.

³⁹ OBH 2985/2002.

született ombudsmani jelentés számba vette azokat a problémákat, amelyek a gyors és hatékony végrehajtást akadályozzák. Így többek között kitért az eljárás jellegéből fakadó sajátosságokra, például a jogorvoslati lehetőségekre, amelyek késleltethetik az eljárást. Ugyancsak kitért a jelentés arra, hogy tulajdonképpen a jogrendszer több területén szükséges a megfelelő szabályozás megteremtése a hatékonyság növelése érdekében, de figyelmeztetett: a gazdasági és társadalmi körülmények is alapvetően meghatározzák a bírósági végrehajtás gyakorlati működését. Néhány nemzetközi példákon alapuló megoldási módot is bemutatott az ombudsmani jelentés, amellyel fokozható lehet a bírósági végrehajtások eredményessége anélkül, hogy az alapjogsértés veszélye megnövekedne. Összességében végül arra a következtetésre jutott az ombudsman, hogy ha a végrehajtó a hatályos jogszabályoknak megfelelően járt el, nincs mód alapvető joggal összefüggő visszasság megállapítására, mivel az Alkotmány nem garantálja (és nem is garantálhatja) a végrehajtási eljárások biztos eredményességét.⁴⁰ Ugyanakkor az Országgyűlés számára készített éves beszámolójában felhívta a figyelmet a bírósági végrehajtás hatékonyságával összefüggő problémákra, amelyek a jogbiztonság alkotmányos követelményét sértik.⁴¹

A már említett fokozatosság és arányosság elvének⁴² sérelmét állapította meg az ombudsmani jelentés, amikor a bírósági végrehajtó helyszíni eljárására csak az ingatlan becsértékének közlését követően került sor, tehát az ingatlan értékesítésének megkezdését követően tett csak kísérletet ingófogalásra a végrehajtó, holott a sorrendnek pont fordítottnak kellett volna lennie.⁴³ Egy hivatalból indult vizsgálat során a jelzálogjog jogosultjának bírósági végrehajtási eljárásba való bekapcsolódására vonatkozó szabályozás és az ezt követő végrehajtói gyakorlat bizonyult alapvető jogot sértőnek, mivel kis összegű tartozás esetén is rögtön a végrehajtás megindulásakor bekapcsolódhatott a jelzálogjogosult (tipikusan egy bank), mely a nagy összegű jelzáloggal biztosított (jellemzően lakáskölcsönből eredő) hitelezői követelését érvényesítette, és ezzel általában az adós lakóingatlanának gyors elvesztését okozta. Az ombudsmani ajánlásnak megfelelő törvénymódosítás 2008-ban orvosolta ezt a visszasságot.

Több olyan eset is található természetesen a magyar ombudsman gyakorlatában, amikor a részletes vizsgálat azt tárta fel, hogy a bírósági végrehajtó jogszerűen járt el.⁴⁴

Látható tehát, hogy a magyar ombudsman bírósági végrehajtók eljárásának vizsgálatát lehetővé tevő hatásköre igen fontos, hiszen egyfelől garantálni tudja az eljárás során esetlegesen előforduló alapjogsérelmek orvoslását, másfelől az ombudsman rá tud mutatni rendszerszintű hibákra, amelyeket közvetlenül a törvényhozás

⁴⁰ OBH 1532/2003.

⁴¹ Beszámoló az állampolgári jogok országgyűlési biztosának és általános helyettesének 2006. évi tevékenységéről. Országgyűlési Biztos Hivatala, Budapest, 2005, 121. o.

⁴² Vht. 7. §

⁴³ OBH 4713/2006.

⁴⁴ Például: OBH 2869/2003., OBH 3381/2003., OBH 5977/2004.

elé is tud tární. Ilyenek lehetnek a panaszügyekből, a gyakorlatból feltáruló és a bírósági ítéletek végrehajtásának kikényszerítését megnehezítő szabályozási problémák éppúgy, mint a szintén a gyakorlatból megismert és ugyancsak szabályozási hibára visszavezethető visszás helyzet a zálogjogosult bekapcsolódására vonatkozó jogszabályi rendelkezések esetén, amelyek nem csak alapjog sértő módon, de célszerűtlenül is szabályozták a kérdést.

Összegzés

A bírói függetlenség elvének tiszteletben tartása mellett felmerült a bírósági rendszerrel szemben bizonyos kontrollmechanizmusok működtetésének igénye a hatékonyság-átláthatóság követelményének és az alapvető eljárási garanciák érvényesítésének egymással is összefüggő biztosítása érdekében. Ilyen mechanizmust jelenthet az ismertetett finn kooperatív modell mellett a tágabban értelmezett ombudsman típusú intézmények bevonása a bíróságok kontrolljába, amely megoldás az ítélkező bíró függetlenségét és pártatlanságát nem érinti, azonban eljárási és adminisztratív kérdések vizsgálatát lehetővé teszi, ahogy a bírósági döntések kikényszerítési folyamatának ellenőrizhetőségét is megkönnyíti. Gyakorlati szempontból ilyen hatáskörök telepítése történhet a már létező és a klasszikus definícióhoz közel álló jellemzőkkel bíró ombudsmanokhoz, ahogy ez látható több európai ország esetében. Ilyenkor az ombudsman sajátos jellegű függetlensége további garancia lehet a bírói függetlenség megőrzése tekintetében, erre a megoldásra lehet „szélsőséges” példa a svéd ombudsman gyakorlata. Elképzelhető azonban az amerikai minta követése, amely szerint a bíróságokon belül funkcionálnak sajátos intézményi ombudsmanok.

Az ombudsmanok egyik általánosan jellemző jogosítványa, hogy a sajtóhoz fordulhatnak az általuk vizsgált ügyekben észlelt visszásságokkal összefüggésben. Ezzel tulajdonképpen a bírói hatalom kontrollját jelentő nyilvánosság elvét segítetik gyakorlati érvényesüléshez, amennyiben hatáskörük a fentiek szerint valamilyen mértékben kiterjed a bírósági szervezetrendszer működésére is. Természetesen meg nem engedett befolyásolási lehetőségek nem jöhetnek létre, azonban az emberi jogi jogsértésekkel járó visszásságok és az adminisztratív hibák orvoslását elősegítheti egy ilyen kontrollmechanizmus működése, amely egyúttal a hatékonyság és átláthatóság növeléséhez is hozzájárulhat. Az ilyen jellegű fellépés megkívánhatja azt is, hogy az ombudsmanok is felelősséggel tartozzanak tévesnek bizonyult közbelépésükért.⁴⁵

További kutatást igényel a nyugat-európai és a rendszerváltó kelet-európai államok ombudsman típusú intézményeinek olyan összehasonlító elemzése, amely a leíráson túl az okok és a társadalmi hatások kérdését is részletesen megkísérli ele-

⁴⁵ MAJTÉNYI: i.m. 35. o.

mezni. Különösen érdekes a bíróságokhoz való viszony ilyen vizsgálata. Talán nem véletlen, hogy a kelet-európai országok vannak többségben azok között az európai országok között, amelyek biztosítanak valamilyen hatáskört az ombudsmanok számára a bíróságok vonatkozásában.⁴⁶ Bár kétségtelen, hogy a demokratikus és jogállami alapokon álló Svédországban és Finnországban a legszélesebb (és a legtermészetesebb) az ombudsmanok bíróságok felé fennálló széles hatásköre. Ennek oka lehet a történelmi hagyományokon túl a jogrendszer és a közigazgatás, valamint a politikai rendszer sajátos felépítése éppúgy, mint a társadalmi berendezkedés jellemzői.

Az ombudsman típusú intézmények sajátos kontrollmechanizmusként való működése a bíróságok irányában feltételezi egy megfelelő és ezt elfogadó jogi kultúra létezését is. Erre jól rávilágít egy svéd bíró véleménye: „Mi ebben a rendszerben nőttünk fel. Egyikünk sem tapasztalt másmilyent. Ha még nem találkoztunk volna az ombudsman hatáskörével, lehet, hogy kényelmetlen volna vele először találkozni. De a dolgok mai állása szerint nem hiszem, hogy lenne olyan svéd bíró, aki úgy érezné, hogy az ombudsman működése a függetlenséget csorbítja.”⁴⁷ A történelmi hagyományok szerepe tehát jelentős a jogi kultúra alakulásában, de a változásnak, amely a jog egyik lényegi tulajdonsága, mindig van egy kezdőpontja. Egy speciális folyamat keretében a jog társadalomban való működésének következményei visszacsatolódnak a jogrendszerbe, megváltoztatva annak elemeit. A társadalmi folyamatok pedig előbb-utóbb valamilyen formában tükröződnek a jogrendszerben is. Így a társadalmi változások jogi változásokhoz, új jogintézmények megjelenéséhez, a régiek módosulásához vagy éppen eltűnéséhez vezetnek.⁴⁸ Éppen ezért nem tekintem valamiféle „blaszfémianak” annak a kérdésnek a tárgyalását, hogy milyen kontrollmechanizmus érvényesülhet a bíróságok vonatkozásában, illetve, hogy ilyen szerepet betölthetnek-e esetlegesen az ombudsman típusú intézmények.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bangalore Principles of Judicial Conduct http://www.ajs.org/ethics/pdfs/bangalore_principles.pdf

BERTRAN, Michele: Judiciary Ombudsman: Solving Problems in the Courts. Fordham Urban Law Journal Volume 29. Issue 5. (June) 2002, 2099-2116. o.

⁴⁶ Gabriele KUCSKO-STADLMAYER (ed.): European Ombudsman-Institutions. A comparative legal analysis regarding the multifaceted realisation of an idea. Springer-Verlag/Wien, Austria 2008, 500. o.

⁴⁷ Idézi MAJTÉNYI: uo.

⁴⁸ KULCSÁR: i.m. 129-148. o. és 301-327. o.

- Beszámoló az állampolgári jogok országgyűlési biztosának és általános helyettesének 2006. évi tevékenységéről. Országgyűlési Biztos Hivatala, Budapest, 2005
- BÓDIG Mátyás: A jogalkotás jogelméleti problémája. In: SZABÓ Miklós (szerk.): Jogbölcseleti előadások. Bíbor Kiadó, Miskolc 1998, 113-115. o.
- CONTINI, Francesco – MOHR, Richard: Reconciling independence and accountability in judicial systems. *Utrecht Law Review* Volume 3, Issue 2. (December) 2007, 26-43. o.
- ECKHART Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Osiris Kiadó, Budapest 2000.
- F. ROZSNYAI Krisztina: Függetlenül hatékony bíróságok. In: Jogi tanulmányok 2004. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest 2004, 151-176. o.
- FISCHBACH, March (National Ombudsman of Luxembourg): About the relationship between ombudsmen and the courts. In: Jean-Paul DELEVOYE – P. Nikiforos DIAMANDOUROS (ed.): *Rethinking good administration in the European Union*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2008, 41-42. o.
- FLECK Zoltán: Jogállam és igazságszolgáltatás a változó világban. Pallas Páholy-Gondolat Kiadó, Budapest 2008
- FLECK Zoltán: Bíróságok mérlegen. Igazságszolgáltatásunk újabb tíz éve. Pallas Kiadó, Budapest, 2008
- FÖLDI András – HAMZA Gábor: A római jog története és institúciói. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996
- GREGORY, Roy – GIDDINGS, Philip: The Ombudsman Institution: Growth and Development. In: Roy GREGORY – Philip GIDDINGS (ed.): *Righting Wrongs. The Ombudsman in Six Continents*. IOS Press, The Netherlands 2000, 1-18. o.
- KUCSKO-STADLMAYER, Gabriele: The Legal Structures of Ombudsman-Institutions in Europe-Legal Comparative Analysis. In: Gabriele KUCSKO-STADLMAYER (ed.): *European Ombudsman-Institutions. A comparative legal analysis regarding the multifaceted realisation of an idea*. Springer-Verlag/Wien, Austria 2008, 1-67. o.
- KULCSÁR Kálmán: Jogsociológia. Kulturtrade Kiadó, Budapest 1997
- MAJTÉNYI László: Ombudsman. Állampolgári Jogok Biztosa. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1992
- MARTON Géza: A polgári jogi felelősség. TRIORG Kft., Budapest 1992
- MELIN, Mats (Chief Parliamentary Ombudsman of Sweden): About the relationship between ombudsmen and the courts. In: Jean-Paul DELEVOYE – P. Nikiforos DIAMANDOUROS (ed.): *Rethinking good administration in the European Union*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg 2008, 38-40. o.
- PAUTI, Monique: The Ombudsman in France. In: Roy GREGORY-Philip GIDDINGS (ed.): *Righting Wrongs. The Ombudsman in Six Continents*. IOS Press, The Netherlands 2000, 175-188. o.

- REIF, Linda C.: *The Ombudsman, Good Governance and the International Human Rights System*. Martinus Nijhoff Publishers, The Netherlands 2004
- RUSSEL, Peter H. – O'BRIAN, David M. (ed.): *Judicial Independence in the Age of Democracy: Critical Perspectives from around the World*. University Press of Virginia, Charlottesville, Virginia and London 2001
- SÁRI János: *A hatalommegosztás történelmi dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája*. Osiris Kiadó, Budapest 1995
- VARGA Zs. András: *Ombudsmanok Magyarországon*. Rejtjel Kiadó, Budapest 2004